

Peter Brown (n. 1935, Dublin), *Philip and Beulah Rollins Professor of History, Emeritus*, la Princeton University, a fost interesat încă de la începutul carierei sale academice de perioada de tranziție dintre sfârșitul Antichității și Evul Mediu, pe care a abordat-o dintr-o perspectivă medită, sfidând teoriile despre „decăderea” și „declinul” Imperiului Roman și propunând în schimb ideea că schimbările sociale și culturale au avut coerență și au reprezentat de fapt o continuitate și o „creștere”. Studiile și volumele sale despre apariția creștinismului, cultul sfinților, monahism, filozofia păgână și modificarea relațiilor de putere în societatea romană din Antichitatea Târzie au deschis un nou subdomeniu de cercetare și sunt considerate azi esențiale pentru înțelegerea acestei epoci în adevărata ei lumină. În 2008 Peter Brown a fost recompensat cu Premiul Kluge, decernat în cadrul Library of Congress, ca o recunoaștere a meritelor sale în domeniul științelor umaniste.

Volume publicate: *Augustine of Hippo: A Biography* (1967), *The World of Late Antiquity: AD 150–750* (1971), *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity* (1971), *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (1981; trad. rom. *Cultul sfinților: Apariția și rolul său în creștinismul latin*, Amarcord, 1995), *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (1988; trad. rom. *Trupul și societatea*, RAO, 1999), *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire* (1992), *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000* (1995; trad. rom. *Întemeierea creștinismului occidental: Triumf și diversitate, 200–1000 d.Cr.*, Polirom, 2002), *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD* (2012), *The Ransom of the Soul: Afterlife and Wealth in Early Western Christianity* (2015), *Treasure in Heaven: The Holy Poor in Early Christianity* (2016).

PETER BROWN GENEZA ANTICHITĂȚII TÂRZII

Traducere de Ștefan Colceriu

<i>Mulțumiri</i>	9
1. O dezbatere despre sacru	11
2. O epocă a ambiției	42
3. Apariția prietenilor lui Dumnezeu	74
4. De la ceruri în pustiu: Antonie și Pahomie	107
<i>Note</i>	133
<i>Indice</i>	171

*ex mundo tempus et ex hoc hominum multitudo
ex multitudine electio amicorum, ex quorum
unanimitate pacificum construitur dei regnum.*

[„din lume vine timpul, din el mulțimea oamenilor,
din mulțime, prietenii aleși,
din a căror deplină armonie se zidește împărăția pașnică a
lui Dumnezeu.“]

Pseudo-Clement, *Recognitiones* I, 24, 3

În ultimul rând, dar nu cel din urmă, Rita Townsend și Susan Barlow, deși prinse cu atâtea îndatoriri, mi-au încredințat ca de obicei o dactilogramă inteligentă și impecabilă.

P.B.

O DEZBATERE DESPRE SACRU

Mi-ar fi plăcut să fiu unul dintre cei Șapte Adormiți din Efes. Acești frați creștini fuseseră zidiți într-o peșteră la mijlocul secolului al III-lea, în timpul persecuției împăratului Decius (249–251). Au fost treziți din somn la începutul secolului al V-lea, în vremea domniei succesorului pe linie directă al lui Decius, Theodosius II (408–450), ca să-l lumineze pe acest monarh preacreștin într-o chestiune privitoare la învierea morților. Închipuiți-vă ce surprinși au fost când, intrând în oraș, au zărit Crucea deasupra porții principale, au auzit oameni jurând fără opreliște pe numele lui Hristos, au văzut o biserică mare și preoți creștini ocupați cu repararea zidurilor orașului și au descoperit că monedele de argint ale unui împărat păgân au stârnit uluire în piață!¹

Această carte este o încercare de a le înțelege uimirea. De aici titlul – *Geneza Antichității Târzii*. Aș dori să evidențiez apariția, în secolele al II-lea, al III-lea și la începutul celui de-al IV-lea, a unor trăsături care erau greu de sesizat pe vremea când frații noștri

creștini au intrat în pesteră și care au ajuns să-și pună amprenta stilistică inconfundabilă asupra vieții religioase, culturale și sociale de la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea.

Cu toate că între epoca Antoninilor și moartea lui Constantin cel Mare s-au scurs două veacuri, secolul al III-lea trebuie să constituie miezul oricărei discuții despre geneza Antichității Târzii. Schimbările asociate cu acel veac au fost socotite „momentul de cumpănă dintre lumea antică și Evul Mediu european”². O asemenea descriere a secolului al III-lea e pasibilă să devină subiect de îndelungă dezbatere.³ E important să fie limpede ce mize sunt într-o atare dezbatere. Nu-i vorba dacă s-a trecut de momentul de cumpănă cândva între domniile lui Marcus Aurelius și Constantin, doi împărați despre care s-a socotit în chip convențional că au întruchipat în persoanele lor și în felul în care au domnit, unul, polul lumii păgâne, clasice, și celălalt, polul Imperiului Roman creștin târziu. Relevant este să aflăm ce înseamnă pentru o mare societate tradițională să treacă de un moment de cumpănă.

Trebuie să examinăm îndeaproape trăsăturile generale ale mediului în care au avut loc schimbările. Numai așa putem evita de la început acele anacronisme care i-au determinat pe cărturarii moderni să dea schimbărilor religioase și sociale asociate cu geneza Antichității Târzii un fals aer de melodramă. Trebuie să începem cu semnificația limitărilor impuse vieții în bazinul Mediteranei antice. E posibil ca factorii pe care i-am socoti normali într-o „criză” – *malaise* („starea de rău general”), cauzată de urbanizare,

dezastrele publice, intruziunea unor idei religioase străine și, pe cale de consecință, amplificarea speranțelor și a spaimelor de natură religioasă – să nu fi fost atât de importanți precum credem pentru mentalitatea oamenilor de la sfârșitul secolului al II-lea și din cel de-al III-lea.

Astfel, multe analize moderne ale evoluției religioase a lumii romane insistă asupra acelei stări de *malaise* din marile orașe din perioada elenistică și romană. Totuși, singurătatea din marile orașe și rapida deculturație a imigranților din zonele tradiționaliste sunt neajunsuri moderne: ele n-ar trebui supralicitate în încercarea de a explica resorturile societății asupra căreia ne aplecăm. Nu putem fi deloc siguri că „o astfel de singurătate va fi fost resimțită de milioane de oameni – membri de trib urbanizați, țărani veniți la oraș în căutare de muncă”⁴. Când un distins cărturar pune schimbările sensibilității religioase asociate cu proliferarea literaturii hermetice din secolul al II-lea pe seama tensiunilor din mediul urban și afirmă că „civilizația greco-romană era deja o civilizație a marilor orașe; în aceste mari orașe majoritatea locuitorilor trăiau ca astăzi”, nu putem decât să nu fim de acord.⁵

Orașele mediteraneene erau orașe mici.⁶ Cu toată izolarea lor de viața de la țară, ele erau doar excrescențe fragile într-o zonă rurală în expansiune. La fel ca în Italia medievală, „pretutindeni satul își întinde cârceii înspre oraș”⁷. Nu toți „cârceii” erau inofensivi: animalele sălbatice intrau în orașele din Africa de Nord, își făceau culcuș în beciuri și îi mâncau pe cetățeni.⁸ La fel ca oamenii de la țară, orașenii trăiau

cu privirile îndreptate spre cer. De-a lungul acestei perioade, vremea era un persecutor mai aprig al abaterilor de natură religioasă decât orice împărat: *caeli-tes*, locuitorii cerului, la plural sau la singular, vorbeau aspru prin furtuna cu grindină stârnită din senin și prin seceta fierbinte și își arătau cel mai convingător mulțumirea în unduirea lanurilor de grâu.⁹ Împăratul Maximinus Daia scria în anul 311 orașului Tir astfel: „Să se uite pe întinsele câmpuri la holdele coapte unduind de spice și la pajiștile care, grație belșugului de ploaie, strălucesc de iarbă și de flori și la vremea prielnică și blândă ce ni s-a dat”¹⁰. *Pacis haec et annonae otia. Ab imperio et a caelo bene est.*¹¹

În orașe de acest fel ne mișcăm printre grupuri mici de oameni. Relația comunitară „față în față” este unitatea de măsură a istoriei religioase din Antichitatea Târzie. Roma și marile „capitale” ale Imperiului Târziu sunt excepții. Chiar și în cazul celor mai mari orașe știm mult mai puțin decât am putea despre stabilitatea populației și despre tendința acesteia de agregare în *cwartale*, comunități care erau la fel de stabile și de închegate precum cele din orice sat. Oriunde ne-am uita, ne dăm seama care erau trăsăturile „celulelor de bază” ale vieții urbane: străzi aglomerate unde fiecare cunoștea pe fiecare¹²; mici asociații profesionale care colaborau din răspuțeri pentru păstrarea practicilor sociale tradiționale¹³; o lume cu un nivel foarte scăzut de viață privată în care cei neînțegrați erau reperați imediat¹⁴. La Roma, Galenus tânjea după practicile sociale din obișnuitele orașe mici unde „ne cunoaștem între noi, știm cine e fiul cui, ce

educație a primit fiecare dintre noi, ce avere am moștenit și cum se poartă fiecare dintre noi”¹⁵. Pietrele din orice oraș din Asia Mică îi susțin afirmația. Acele extraordinare liste de valori normative din inscripțiile onorifice grecești din veacul I până în cel de-al VI-lea trădează disciplina constantă care le era impusă „actorilor” de pe scena mică și insuportabil de bine luminată a orașului antic.¹⁶ În orice caz, claustrofobia și tensiunile traiului într-o societate „față în față”, nu singurătatea și dezrădăcinarea sunt laitmotivele nefericirii tipice Antichității Târzii.

E de asemenea important să avem o perspectivă corectă asupra acelor domenii din viața mediteraneeană care au fost afectate de vicisitudinile politice din secolul al III-lea. Există pericolul să forțăm anumite explicații în cazul locuitorului de rând al lumii romane. O perioadă de înfrângeri militare și de indene-gabilă nesiguranță în rândul claselor conducătoare din Imperiu ar fi putut să nu aibă repercusiuni atât de severe asupra societății romane în general încât să producă, ca reacție imediată, schimbările religioase pe care le atribuim acestei epoci. De aceea sunt de mult nemulțumit de ideea unei „crize” generale a secolului al III-lea ca explicație *passé-partout* a apariției trăsăturilor distinctive ale religiozității din Antichitatea Târzie. Nu cred că fenomenele pe care le voi descrie pot fi explicate, așa cum a crezut pe vremuri E.R. Dodds că se poate explica o latură a lor, ca refugiu al oamenilor din „lumea secolului al III-lea, atât de împuținată intelectual, atât de nesigură material, atât de bântuită de spaimă și de ură”¹⁷. Aceasta nu

numai pentru că nu sunt pe deplin conșinș că lumea secolului al III-lea a fost așa, ci pentru că am învățat de la profesorul Dodds mai mult decât de la orice cărturar în viață că oamenii nu sunt atât de simpli și nu reacționează atât de simplu la ceea ce-i înconjoară.

Înainte să vorbim despre angoasă și deziluzie ca trășături distinctive și omniprezente ale secolului al III-lea, trebuie să fim foarte siguri că speranța în posibilitățile pe care le oferea viața era mai mare în vremurile care le-au furnizat oamenilor de atunci mijloacele de a-și evalua situația. Deziluzia presupune iluzie, iar anticiei se țineau cu stăruință departe de iluziile legate de ceea ce le putea oferi viața. Un om care-și făcea testamentul se aștepta mai degrabă la o moarte violentă din pricina „dușmanilor, a tâlharilor sau a cruzimii și urii unui potentat”¹⁸ – și asta în „epoca de aur” a Antoninilor! Când vine vorba de viața publică a Imperiului, și un om ca Seneca avea bătaie scurtă: „În cele din urmă, Seneca nu a fost în stare să explice clar de ce îl interesa viața politică și nu avea o idee limpede în privința asta. Cele mai bune și mai profunde vorbe ale sale erau despre virtuțile private și trăirile interioare”¹⁹. De aceea, dacă pentru unele categorii, în anumite momente din veacul al III-lea, „vremurile au fost negre”²⁰, asta nu înseamnă decât că griul perioadei a dobândit o nuanță ceva mai întunecată decât era îndeobște de așteptat.

Invocarea mahnirii generalizate și a nenorocirilor publice scapă din vedere precizia acută a micilor depresii. O serie de întrebări puse oracolului de la Oxyrhyn-

chos a ajuns celebră datorită lui Rostovțev, dovadă a nesiguranței crescânde din epocă:

O să fiu vândut?
O să ajung cerșetor?
O să fiu fugar?

Dar necazurile orășenilor din Egipt nu se terminau aici:

O să câștig de pe urma prietenului meu?
O să mă împac cu nevastă-mea?
O să divorțez?
Mi s-au făcut farmece?²¹

Bucuriile și neajunsurile vieții într-o comunitate mică – acesta este solul din care răsar profunde schimbări religioase și culturale. Istoricul religiilor, tocmai pentru că e istoric al religiilor, trebuie să fie „concret și exigent”. Are nevoie de înțelegerea vieții trăite douăzeci și patru de ore pe zi. Imperiul Roman pe care are a-l scruta este de felul celui amintit de Marcus Aurelius:

Gândește-te, de pildă, la vremurile lui Vespasian, și vei vedea de toate: oameni care se căsătoresc, cresc copii, bolesc, mor, merg la război, țin sărbătorile, fac negoț, cultivă pământul, linguesc, se semeșesc, suspectează, conspiră, se roagă pentru moartea altora, bombăne prezentul, iubesc, fac averi, tânjesc la un consulat, la o împărăție.²²

În comparație cu carnea și sângele pe care le vede istoricul religiilor, cea mai mare parte a istoriei politice și administrative convenționale este o nălucă vaporeasă.

De aceea, dacă schimbările de natură religioasă din secolul al III-lea nu pot fi reduse doar la ideea de „reacție“ față de dezastrele vieții publice, ele trebuie căutate în zone mai profunde și pe o perioadă mai îndelungată, în mișcările lente ale vieții religioase din oraș, din cvartal și din familie. În această situație este esențial să dobândim o înțelegere profundă a felului în care reacționează o societate cu adânci rădăcini tradiționale la schimbările de natură religioasă. Unii cărturari pun accentul pe impactul pe care-l au ideile și cultele străine, cauze prime ale sfârșitului civilizației păgâne clasice, și tind să prezinte schimbările de natură religioasă din secolul al III-lea ca manifestare ultimă a elementelor care au pătruns și s-au consolidat în lumea romană de-a lungul veacurilor anterioare. Procedând astfel, ei atribuie păgânismului clasic târziu o rigiditate și o vulnerabilitate care există mai degrabă în reprezentarea lor idealizată despre acesta decât în realitățile secolului al II-lea.²³ Lumea romană din epoca Antoninilor era și mai flexibilă și mai „imunizată“ la apariția noilor elemente decât pare la prima vedere.

Așa cum observa Plutarh, bazinul mediteraneeen era deja un „vas de povești și vorbe amestecate“²⁴. Istoricul Antichității Târzii care-și dorește să devină filolog și să trăiască printre texte își va da curând seama că nu e „nimic nou sub soare“. Aceasta este o experiență salutară. Pentru că îndepărtează cu totul ispita de a interpreta evoluția religioasă din Antichitatea Târzie în termenii „difuziunii“ spectaculoase a noilor idei din anumite centre (*loci*) și mai ales pentru că nu lasă loc impresiei că emergența civilizației tar-

doantice se datorează abaterii a numeroase „semințe de mărăcini“ venite de aiurea prin grădinile îngrijite ale culturii clasice greco-romane. Locuitorii orașelor mediteraneene intraseră de multă vreme în posesia unui limbaj comun (*koiné*) rafinat și cuprinzător al experienței religioase și sociale. Cuvintele și deprinderile prin care noile opțiuni se puteau exprima convingător existau deja în forme ușor comunicabile. Istoria fenomenelor religioase din secolele al III-lea și al IV-lea a avut șocurile ei, dar aș sugera că acestea sunt mai ușor de înțeles ca tot atâtea cazuri de combustie spontană produsă de fricțiunile interne ale unui sistem de idei larg împărtășite, și nu ca invazii din exterior ale elementelor „iudaice“, „orientale“, „proletare“ sau „superstitionase“.²⁵

Reiese de aici că schimbările care au avut loc în Antichitatea Târzie pot fi înțelese cel mai bine ca o redistribuire și o reorchestrare a componentelor care existaseră de secole în lumea mediteraneeană. Din perspectiva limbajului religios, Antichitatea Târzie este mereu mai târzie decât credem. Într-o imagine foarte vie, Henri-Irénée Marrou, ajuns la senectute, compara spectacolele de improvizație ale maestrilor oratori din epoca clasică târzie cu tehnicile unui virtuos trompetist de jazz, pentru că puteau scoate la iveală teme adânc grefate în memoria lor, pe care le aveau mereu la dispoziție pentru ei și pentru ascultătorii lor în virtutea unei tradiții seculare și pe care le puteau folosi în diverse combinații noi. Aceste combinații noi erau cu atât mai grăitoare pentru actualitate și mai convingătoare cu cât erau exprimate în termeni